

Српска ликовна уметност и Русија крајем XIX и почетком XX века

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ

У новом веку, стицајем политичких околности, под више или мање неповољним условима, српска уметност је остајала упућена, пре свега, на неговање поствизантијске и националне средњовековне традиције.* После појачаних миграција и великих сеоба на север, упоришта традиције у XVIII веку била су све чешће излагана таласима европеизације. Без обзира с које стране долазили, утицаји центара из западне, југозападне и средње Европе у домаћој стручној литератури се — с јасним разумевањем о чему је реч — називају западно европским. По тако оправданој аналогији, могу се везе и утицаји, уопштено и не увек досовољно убедљиво означавани руским, називати источноевропским. Како је, ипак, реч о уметничким подстицајима чија су исходишта на територији простране Руске Царевине, тачније њених крајњих западних, европских региона, остаје као јасније опредељење да се говори о односима са Русијом или руском уметношћу и културом. Разуме се, употреба термина источноевропски не би била пуко лексичко освежавање и досећање у тражењу синонима.

Источноевропски утацаји и везе са источноевропским земљама највећим делом се односе на Русију, а промене на политичкој карти Европе, нарочито у новије доба, у XVIII и XIX веку, овакав термин чине ако не прецизнијим, онда, свакако, оправданијим, управо у његовој територијалној, државнополитичкој одређености. Проучавања тих односа у средњем и у XVIII веку означавала су најпре опште рускосрпске везе, да би се потом наметнула разлагања на утицаје руских, украјинских и галицијских центара. Посматрано са становишта шире југословенске ситуације, посебно на преласку у XX век, пример Кракова, као места школовања, проширује области утицаја и ван подручја источне Европе. Када је реч о српској уметности — а на путевима вишевековне традиције веза, у коју је упретена не мало важна религиозна компонента — односи се,

* У сажетијем облику овај текст је био саопштен на научном скупу о рускојугословенским уметничким везама у XIX и почетком XX века, у Москви, новембра 1980. године.

Сл. 1. Паја Јовановић: Мотив са Кавказа

Fig. 1, Paja Jovanović: Un motif du Caucase

ипак, своде на Русију и њене велике културне и уметничке центре: на Кијев, Петроград и Москву.

Крајем XVIII века завршено је једно раздобље у руско-српским уметничким везама.¹ Русофилство и *Историја Петра Великог* Захарије Орфелина заокружили су дуги период једног вида упућености на Русију. Током XIX века биће много одлазака у Русију, започетих или, чак, завршених студија на уметничким школама, панславенских емоција и духовних узора, али је све то имало другу тежину и значај, као упоредни ток пуној отворености према баштини целокупне европске, посебно западноевропске културе. Тако се већ за једног од главних представника српског ликовног класицизма школовање на западу Европе може само претпоставити, али су његове везе са Русијом несумњиве. Он је припадао кругу славеносрпских, русофилски настројених интелектуалаца и уметника рационалиста, који су прижељкивали обнову српске државе са неким руским кнезом на престолу. Године 1801. ПАВЕЛ ЂУРКОВИЋ је укључен у такав круг у Пешти, где је постао придворни сликар кнегиње Александре Павловне, жене угарског палатина, а сестре руског цара.² Тада је за њу насликао свој први иконостас, у гробљанској капели у Ирми крај Будима. Додајмо да се Ђурковићев живот нејасно завршио при повратку из Русије,

где је, у Харкову, обишао свог пријатеља, професора Универзитета Атанасија Стојковића.³ Из ових, тридесетих година прошлог века, истакли бисмо још два момента из историје српског сликарства. Даровити, али рано преминули српски сликар ЈОВАН СТАНИСАВЉЕВИЋ боравио је у Риму где је студирао и копирао старе мајсторе. Када је 1839. године у Рим допутовао кнез, будући руски цар, Александар, упознао је Станисављевића и, одушевљен његовим копистичким радавима, наручио копије Рафаелових слика у ватиканским Станцама.⁴ Други случај, са КОНСТАНТИНОМ ПАН-

¹ О томе, поред осталог: С. Радојчић, *Везе између српске и руске уметности у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета I (Београд 1948), 241—258; С. Петковић, *Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века*, Старица XII (Београд 1961) 91—109; М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку*, Зборник Филозофског факултета VII (Београд 1963) 379—410; П. Васић, *Руски утицаји у српској уметности*, Браничево X (Пожаревац 1964); Д. Давидов, *О украјинско-српским уметничким везама у XVIII веку*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4 (Нови Сад 1968) 217—225; Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980.

² М. Коларић, *Класицизам код Срба*, 1, Београд 1965, 107.

³ М. Коларић—Н. Кусовац, *Павел Ђурковић*, Опово 1972.

⁴ М. Коларић, *Класицизам код Срба*, 104.

Сл. 2. Рафаило Момчиловић: *Јутро у манастиру Ковиљу*

Fig. 2. Rafailo Momčilović: *Le matin au monastère Kovilj*

Сл. 3. Васа Ешкићевић: Кроз Албанију

ТЕЛИЋЕМ, такође је занимљив. Када је око 1830. године у Бечу упознао српског песника Лукијана Мушицког, једног из круга пештанских славеносерба, молио га је за помоћ да обиђе Венецију. Међутим, учени Мушицки, је мислио да би он пре требало да путује у Русију, јер су руски уметници, по његовом увиду, већ проучили италијанско и француско сликарство.⁵

У хронологији важних додирова српске уметности са Русијом, ипак се посебно истиче Свесловенска етнографска изложба и Конгрес у Москви 1867. године. Тада је Српско учено друштво, будућа Академија наука, одредило и сликара СТЕВУ ТОДОРОВИЋА да сакупља по Србији етнографски материјал. Истовремено, Тодоровић је на терену скицирао и тридесет две слике.⁶ У Београду их је израдио у акварелу и понео на изложбу, да би с њима у Москви заслужио почасну медаљу и почасно чланство у Академији хуманитета.

Московска изложба и конгрес подстакли су међусловенске односе. У Србији су, поред осталог, били снажан подстицај за систематско истраживање и публикавање старина, што ће ускоро на високи ступањ подићи Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић.⁷ Међу запаженим делатницима у време изложбе био је Гиљфердинг, један од првих руских путника истраживача југословенских крајева, 1857—1858. године.⁸ Други велики истраживачи византијске и југословенске средњовековне уметности дошли су касније — Покришкин⁹, Кондаков¹⁰ — а један од највећих српских историчара уметности Светозар Радојчић био је ђак Окуњева, истина тек у Прагу, између

Fig. 3. Vasa Eškićević: A travers l'Albanie

два рата. Обележавање значајних годишњица било је део разноврсних интересовања и делатности добровољних словенских комитета у Русији (1869. године прослава хиљадугодишњице просветитеља Ђирила, 1885. Методија, а 1889. године обележена је петстогодишњица косовске битке). То је дух историје, који је у словенским земљама имао специфична обележја у развоју националних идеологија, па и у уметничким програмима.

За време боравка у Москви, Стева Тодоровић је упознао МИХАИЛА ОСИПОВИЧА МИКЕШИНА и то посебно нагласио у својој *Аутобиографији*.¹¹ Ово ваља истаћи зато што је Микешин већ потврдио своје занимање за Србију. У додиру са Јужним Словенима био је већ неколико година, пошто их је често сретао у кафани једног Херцеговца на Нев-

⁵ *Нав. дело*, 117.

⁶ О Стеви Тодоровићу: Д. Медаковић, *Српски сликари XVIII—XX века*, Нови Сад 1968, 203—214; М. Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма*, Нови Сад 1976, 174—208; податке о припремама и путовању у Русију даје и сам Тодоровић у *Аутобиографији*, Нови Сад 1951, 47—50.

⁷ С. Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина. Излози Српског ученог друштва*, Београд 1978.

⁸ *Нав. дело*, 18. Гиљфердинг је 1857. године објавио књигу: *Повезка по Герцеговинџ, Босни и старој Србији въ началѣ 1858 г.*

⁹ П. П. Покришкин, *Православная церковная архитектура XII—XVIII ст. въ нынешнемъ Сербскомъ Королевствѣ*, СпБ 1906.

¹⁰ Н. П. Кондаков, *Македония*, СпБ 1909.

¹¹ С. Тодоровић, *Аутобиографија*, 50.

ском проспекту.¹² Сада, на Етнографској изложби, Микешин је изложио акварелисани цртеж *Ослобођење Србије*, инспирисан вођом првог српског устанка против Турака, Карађорђем, чији је портрет, један од ретких аутентичних, потекао од руског мајстора Боровиковског. Црногорски кнез Никола и српски кнез Михаило Обреновић одликовали су Микешина за овај рад и договарали се о будућој сарадњи. Међутим, кнез Михаило је убијен, и када је Микешин 1868. године, после пута у Дубровник, Цетиње и Котор, стигао у Београд, потресен догађајем начинио је нацрт за споменик који је требало подићи на месту кнежевог убиства. Дао је и нацрт за споменик на Великој пијаци (сада Студентски трг), такође у Београду, са приказом тренутка када турски паша предаје кнезу Михаилу кључеве српских градова и Београда, које су 1867. године напустиле последње турске посаде. Када је 1873. године расписан конкурс за споменик кнезу Михаилу, награде су додељене западноевропским вајарима, а споменик, који и данас стоји на централном градском тргу, дело је Италијана Енрика Пација, што сведочи о већ формираном укусу српске средине. Микешина то није поколебало. У више махова је радио гравире посвећене балканским Словенима: *Русија на прагу Балкана*, *Балкански мученици*, *Да живи Српство*, *Благослови госпде овај мач* (са алузијама на уједињење Словена под окриљем Русије). Инспирисан српским народним песмама о Краљевићу Марку, Микешин је за Поморско позориште у Петрограду припремао сценски приказ на мотиве о смрти и јунаштвима овог легендарног средњовековног владара. О угледу који је Микешин уживао у Србији може говорити и чињеница да је 1891. године постао почасни члап Српске краљевске академије.¹³

Пре Микешина је за члана Српског ученог друштва, то јест Академије, 1883. године био изабран ВЕРЕШЧАГИН, у време када су српске новине и часописи били преплављени илустрацијама дела руских савремених мајстора.¹⁴ Знатно касније, 1907. године, за члана српске Академије изабран је и РЈЕПИН.¹⁵ Све су то потврде не само официједних признања већ и познавања руске уметности.

Годину дана после московске изложбе, у Русију одлази на школовање први из групе будућих српских уметника. Реч је о ПЕТРУ РАНОСОВИЋУ и години 1868, када је најпре ступио у Николајевскоалександровско реално училиште, да би после осам година прешао у Јункерско училиште у Одеси. Са прекидом због учествовања у рускотурском рату, Раносовић је у Русији до 1881. године, али, очигледно, не као ђак уметничких школа. Тек 1883. године, отишао је, као војни стипенди-

ста, на сликарске студије у Минхен. Међутим, сликајући често теме битака из националне историје, Раносовић открива да је на њега оставило утисак Верешчагиново сликарство.¹⁶

Током седамдесетих година XIX века, српски уметници крећу пре свега у Беч и Минхен. У Минхену су два водећа представника епохе реализма: Ђорђе Крстић и Милош Тенковић. Овај други, ТЕНКОВИЋ, спријатељио се у Минхену са руским сликаром ВЕРБЕЛОМ, чак извесно време радио у његовом атељеу.¹⁷ Тих година је у Русији на уметничком школовању ЖИВКО ЈУГОВИЋ. Његов дар је запазио митрополит Михаило, такође руски ђак, постриженик Кијевскопечерске лавре и оснивач теолошке науке у Срба.¹⁸ Послао га је најпре у Кијев 1873, да би од 1874. до 1876. године Југовић провео на Академији у Москви. Због слабог здравља и жалби на оштру московску климу, Југовић је добио сагласност да студије продужи прво у Фиренци, а онда и он одлази у Минхен.¹⁹ Иако свршени ђак бечке Академије, трећи српски реалиста ПАЈА ЈОВАНОВИЋ боравио је у Минхену и ту се упознао са руским сликаром ФРАНЦОМ РУБООМ. Око 1885. године они су на путовању по Кавказу, где су сликали исте мотиве, врло сличне и по ликовној обради, па их је често тешко разликовати.²⁰

Почетком девете деценије, на уметничким студијама у Русији су још два српска сликара. То су НАСТАС СТЕФАНОВИЋ и ЛАЗАР КРЏА-

¹² А. Павловић, *Српске теме Михаила Осиповича Микешина*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4 (Нови Сад 1968) 368.

¹³ *Нав. дело*, 367, 379.

¹⁴ *Уметници чланови Српске академије наука и уметности*, Београд 1980 (изложба и књига).

¹⁵ *Нав. дело*.

¹⁶ Љ. Симић-Константиновић, *Петар Раносовић-Ранос*, Зборник Народног музеја V (Београд 1967) 435—447.

¹⁷ У српској литератури наведено је да је Тенковић у Минхену склопио пријатељство са Врубелом (в. Н. Кусовац, *Реализам у српском сликарству XIX века*, Београд 1970, 16). Такав податак саопштио сам и у свом реферату на симпозијуму у Москви. Међутим, колегиници Аљошин дугујем велику захвалност што ме је упозорила да су седамдесетих година били немогући контакти са Врубелом у Минхену, јер је био млад, и није никада путовао у Минхен. Провером у архивској грађи могло се утврдити да се ради о руском уметнику Вербелу, свакако Адолфу Вербелу из Одесе, студенту минхенске Академије v класи В. Дица (Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Kinstler*).

¹⁸ Епископ шабачко-ваљевски Јован, *Српска црква у Србији од 1804. до 1918. године*, Српска православна црква, Београд 1969, 307—308.

¹⁹ Н. Кусовац, *нав. дело*, 20.

²⁰ Исти, *Паја Јовановић, слике великог формата*, Београд 1979, 7.

Сл. 4. Живко Југовић: Портрет Боже Вуковића

Fig. 4. Živko Jugović: Portrait de Božo Vuković

ЛИЋ, ученик иконописа у Сергејевској лаври у Москви 1879—1884. године.²¹ Посебно је занимљива личност ВАСЕ ЕШКИЋЕВИЋА.²² На препоруку свештеника руске цркве у Пешти, он је 1893. године кренуо на школовање у Русију. Најпре је био у Државној уметничкој школи, а онда четири године у уметничкој школи кнегиње Тенишеве, где су под надзором Рјепина радили њени изабраници. По завршеној Академији, Ешкићевић је у Петрограду радио као наставник цртања. Неке од његових слика репродуковане су у „Ниви“, једна је олеографски умножена, а за једну је тврдио да је у Третјаковској галерији (*Велики четвртак у XVI веку*).²³ На основу слика које су доступне, мogle би се истаћи две чињенице: Ешкићевићево сликарство се развијало негде између реализма и импресионизма, али, у односу на дужину студија и углед професора, без великих резултата.

Још један будући путник у Минхен започео је сликарске студије у Русији. Био је то РИСТА ВУКАНОВИЋ, примљен за ванредног слушаоца Академије у Петрограду 1891. године. Пошто се разболео од жутице, а жалио се и на климу, успео је да за наставак студија добије Минхен.²⁴

И ДРАГОЉУБ ПАВЛОВИЋ, на самом почетку XX века, започиње средњу иконописну школу у Сергијеву код Москве, али убрзо, 1902. године, прелази на Академију у Минхен.²⁵ Био је то случај и са МИЛОШЕМ ГОЛУБОВИЋЕМ, касније једним од водећих представника београдског импресионизма. Он је првих година нашег века био у школи Строганов у Москви, а затим наставио студије у Минхену.²⁶

У Строгановској школи био је и вајар ЖИВОЈИН ЛУКИЋ. После првих поука у Уметничкој школи у Београду, код Ђорђа Јовановића, време од 1909. до 1913. године провео је на студијама у Москви. Први светски рат одвео га је на бојишта, па у Италију, али московске године свакако треба имати у виду при проучавању Лукићевог вајарства.²⁷

ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ је у Београду за првог учитеља имао Живка Југовића, који му је, вероватно, саветовао да крене у Московску живописну школу. Прошао је кроз сликарски, па кроз вајарски и архитектонски одсек. Награђиван је медаљама, а за план цркве у русковизантијском стилу и новчаном наградом. На жалост, разболео се, лечио се на Јалти, вратио у Србију и ускоро умро, 1906. године. С обзиром да је један портрет сликан у Москви 1896. године, у Русији је свакако био већ средином последње деценије XIX века.²⁸

Московски ђак био је и РАФАИЛО МОМЧИЛОВИЋ, монах манастира Манасије и Ковиља.

Као питомац српског црквеног Синода провео је извесно време у Москви, а затим у Риму. Од њега су наручиване иконе, док се сам трудио да на портретима и мртвим природама задовољи своје сликарске амбиције.²⁹

Недавно су објављени подаци о још једном путнику у више градова Европе, у којима је започињао уметничке студије. То је Крагујевчанин МИЛАН АРСИЋ-ДАСКАЛО. Тврђења нису довољно проверена, али се на основу поузданих извора говори да је поред академија у Бечу, Минхену, Паризу, Риму и Прагу био у Петрограду и Москви. Такође не потпуно сигурни подаци за студије у Минхену и Петрограду постоје и за сликара ЕМАНУЕЛА МАШУ МУАНОВИЋА.³⁰

На измаку раздобља које посматрамо, у Русији се нашао још један српски уметник. Већ у годинама светског рата, у Русији је био ВАСА ПОМОРИШАЦ, посебно импресиониран сликарством Врубела, што је, изгледа, оставило последице на неке његове сликарске преокупације.³¹

Из историје новије српске архитектуре истакли бисмо два примера који говоре не само о утицајима него и о заједничким особеностима

²¹ Исти, *Српско сликарство у доба Стевана Мокрањца*, Неготин 1976, 7, 20.

²² Теодор Плављанић, *Васа Ешкићевић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 6 (Нови Сад 1970) 161—184.

²³ Државна Третјаковска галерија је обавестила Т. Плављанића, писмом од 10. 11. 1961, да у њеним фондовима не постоје слике Васа Ешкићевића (в. нав. дело, 175).

²⁴ В. Ристић, *Риста Вукановић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1 (Нови Сад 1965) 354.

²⁵ С. Живковић, *Београдски импресионисти*, Београд 1977, 104, 139.

²⁶ *Нав. дело*, 136.

²⁷ Д. Медаковић, *Заборављени и мало познати Живојин Лукић*, Данас, Београд 11. 10. 1961; К. Павловић, *Прилог за монографију вајара Живојина Лукића*, Зборник радова Народног музеја VII (Београд 1973) 89—103.

²⁸ Љ. Никић, *О сликару Ђорђу Трифуновићу*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 14 (Нови Сад 1978) 354.

²⁹ М. Кашанин, *О Рафаилу Момчиловићу*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 2 (Нови Сад 1966) 369—372; У. Рајчевић, *Рафаило Момчиловић, 1875—1941*, Православље 347, Београд 1. 10. 1981, 7.

³⁰ У. Рајчевић, „Милан Арсић-Даскало“, *Свеске Друштва историчара уметности Србије* 9—10 (Београд 1980) 20. Исти, „Емануел Муановић-Маша (1880—1944)“, *Свеске* 11—12 (Београд 1981). ³¹ Л. Трифуновић, *Српско сликарство 1900—1950*, Београд 1973, 128.

Сл. 5. Ђорђе Трифуновић: Портрет мушкарца

Fig. 5. Djordje Trifunović: Portrait d'homme

руске и српске архитектуре.³² Наиме, Београд је почетком XX века добио две зграде у којима је у одређеној мери заступљена традиција веза са Русијом. Данашња *Црква Александра Невског* у Београду започета је 1912. године, по пројекту прве српске жене архитекте Јелисавете Начић. Њену концепцију грађевине у српсковизантијском стилу допунили су тек 1926. године архитекти Перо Поповић и Василије

Андросов, под чијим је надзором црква довршена. у предисторији ове цркве стоји још српскотурски рат 1876—1878. године, када су

³² Свакако пре 1867. године у Русији је студирао технику Андрија Андрејевић, касније начелник архитектонског одељења Министарства грађевина у Београду (вид. Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1937,62).

војници генерала Черњајева имали покретну војничку цркву, са иконостасом А. Колчина из 1876. године, посвећену Александру Невском. Тада је већ била подигнута прва мала црква посвећена Невском, да би неколико деценија касније градски центар Београда подигао нову цркву и задржао истог патрона.³³

Пример *Хотела „Москве“*, на главном београдском тргу, случај је за себе. Својом сецесијском облогом фасада и ентеријерима, он је и данас пример репрезентативне архитектуре Београда. Пројектант је био Јован Илкић, али је познато да су у преправци пројекта и довршавању зграде учествовали архитекти из Петрограда.³⁴ Талас архитеката из Русије, с којима су ишли и многи други уметници, запљуснуо је Србију и Београд после првог светског рата. Њихов удео у нашем културном и уметничком животу није још довољно проучен ни појединачно ни у целини, иако је јасно да није битно утицао на развој српске модерне уметности. Многи од тих Руса дошли су као већ зрели ствараоци, формирану у годинама пре рата.³⁵ Због тога би, унеколико, спадали у оквире ове теме, мада, у ствари, њихово деловање у Србији припада једном другом времену.

Може се оправдано очекивати да би детаљнија испитивања донела нове оцене, нарочито квалитета рускосрпских уметничких веза, и у овом раздобљу с краја XIX и почетка XX века. Више чинилаца друштвенополитичког развоја Србије упућују на потребу да се и уметничке везе пажљиво истраже и објасне. Оне су представљале део свеукупних ослободилачких, државотворних и духовних тежњи да се досегну тековине великих европских народа. Заокрети у политичким и економским односима, оријентација великих сила у источном питању, нарочито између Берлинског конгреса и првог светског рата, нису могли остати без последица по културне везе. Словенство и православље биле су компоненте које су односима са Русијом давале посебност и дугу традицију. Међутим, слојевити процес европеизације, започет још у XVIII веку, отварао је и у XIX веку младу српску државу и њене интелектуалне снаге према целој Европи. Сведемо ли поглед на ликовне уметности, запазићемо да традиционалне везе с Русијом нису прекидане, али, исто тако, ти источноевропски утицаји нису битно мењали дуготрајну тенденцију приближавања великим западноевропским уметничким центрима. Одласци на школовање у Беч, започети средином XVIII века, трајали су без прекида

првог светског рата, од барокних до сецесионистичких стилских утицаја. Први преласци у Минхен забележени су средином XIX века са генерацијом романтичара и реалиста, да би интензивно трајали до почетка XX века и додиром са немачким симболизмом, Јутендстилом и импресионизмом. У немачким школама студирали су сви српски архитекти — у Бечу, Карлсруе, Берлину и Минхену. У развоју модерне скулптуре путеви су водили преко веристичке школе Италијана на Беч, па до Родена и Мајола. Бројнији одласци у Париз су окаснили, али када су започети, првих година XX века, претварали су се у незаобилазан циљ и животни сан младих уметника. Школовање српских уметника у Русији и Украјини и доласци рускоукрајинских мајстора у српску средину, започети средином XVIII века, протезали су се до дубоко у XX век, али са приметним цезурама. Осим тога, у раздобљу које посматрамо, сви водећи српски уметници: архитекти, скулптори, сликари — реалисти, симболисти, академичари, сецесионисти, импресионисти, хрле већ уходом стазама у Беч, Минхен, најзад и у Париз. При том је Минхен у више наврата био стециште и руских и српских уметника, где су остваривали своја познанства и пријатељства, попут Вербела и Генковића, Јовановића и Рубоа. Првих година XX века у Минхену су српски, словеначки, хрватски и руски сликари, окупљајући се, у школи Словенца Ажбеа, око Кандинског, Игора Грабара, Надежде Петровић и других, налазили погодну климу за своје контакте са авангардним уметничким програмима и идејама. Очигледно је да се српскоруске уметничке везе не морају посматрати као једна улица с два смера, већ као сложени организам у коме је интернационално уметничко искуство обогаћивало узајамне везе новим садржајима. Због тога сва нова истраживања рускојугословенских веза, у овом тренутку усмерена изгледа на најмање проучени период, могу пружити драгоцене интегралне резултате.

³³ Б. Вујовић, *Дорћол и црква Св. Александра Невског*, Годишњак Музеја града Београда XXVI (Београд 1979) 133—149..

³⁴ Ж. Шкаламера, *Сецесија у архитектури Београда 1900—1914*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 3 (Нови Сад 1967) 323; Z. Manvić, *Srpska arhitektura 1900—1970*, Beograd 1972, 36.

³⁵ Z. Manvić, *нав. дело; Б. Вујовић, „Стјепан Фјодорович Колесников (1879—1955)”, Свеске Друштва историчара уметности СР Србије 5—6 (Београд 1978) 50.*

Les arts plastiques serbes et la Russie de la fin du XIXe siècle et du début du XXe

MIODRAG JOVANOVIĆ

Les relations traditionnelles de l'art serbe avec la Russie n'ont pas été interrompues au XIXe non plus. On pourrait citer à l'appui les voyages que de nombreux peintres serbes ont faits à Moscou et à Pétersbourg en vue de commencer ou de parfaire leurs études. Pavel Djurković, Jovan Stanisavljević et Konstantin Pantelić n'étaient qu'indirectement liés à l'art russe, tandis que la participation de la Serbie et de Steva Todorović à l'exposition ethnographique de Moscou, en 1867 et les projets de Mihaïl Osipovič Mikešin en vue d'un monument à Mihajlo Obrenović à Belgrade ne firent que confirmer, à leur manière, la continuité et la rénovation des influences que l'Est européen exerçait sur l'art serbe. Les études militaires de Petar Ranosović en Russie ne restèrent pas sans retentissement sur les études qu'il fit par la suite à Munich, où Miloš Tenković et Werbel s'étaient déjà liés d'amitié, de même que Paja Jovanović et Roubaud. C'est à la Laure de Serge, à Moscou, que firent leurs études Nastas Stefanović et Lazar Krdžalić. Vasa Eškićević était un des élèves de Riépine et, après avoir terminé ses études, il resta à Pétersbourg où il travailla comme professeur de dessin. C'est en Russie que commencèrent leurs études les peintres Rista Vukanović, Dragoljub Pavlović, Miloš Golubović, Djordje Trifunović, Rafailo Momčilović, Milan ArsićDaskalo et le sculpteur Živojin Lukić. Au lendemain de la Seconde guerre mondiale, une vague d'architectes, de peintres et d'autres artistes russes se répandit sur la Serbie et Belgrade, mais l'action de ceux-ci appartient à

une autre époque qui ne fait pas l'objet de la présente étude.

Les séjours d'artistes serbes en Russie et en Ukraine, en vue d'études, et les arrivées en Serbie d'artistes plus ou moins connus, russes et ukrainiens — contacts commencés vers le milieu du XVIIIe siècle — se poursuivirent jusque dans la seconde moitié du XXe, en marquant, de temps en temps, des arrêts très nets. D'ailleurs, dans la période que nous étudions ici, tous les grands artistes serbes, préférant prendre les chemins battus, se rendaient à Vienne, à Munich et, plus tard, à Paris. Munich ayant été, à plusieurs reprises, un lieu de rassemblement des artistes serbes et russes. Au cours des premières années du XXe siècle, à Munich, les peintres serbes, Slovènes, croates et russes trouvaient un climat favorable à leurs contacts avec les programmes et les idéologies de l'art d'avantgarde, à l'école du Slovène Adžbe où se réunissaient Kandinsky, Igor Grabar, Nadežda Petrović et autres. Il est évident que la communication d'artistes serbes avec ceux de la Russie ne doit pas être considérée comme une voie à deux sens, mais comme un organisme complexe où l'expérience artistique internationale enrichissait leurs relations de contenus nouveaux. C'est pourquoi toutes les recherches nouvelles sur les liens entre l'art serbe et l'art russe, bornées en ce moment à la période la moins étudiée, peuvent apporter des résultats précieux, susceptibles d'éclaircir l'ensemble de cette matière.